

Ведомстволор аралык диссертаиялык кенеш Д 10.03.228

УДК 894. 341
Кол жазма укугунда

ИСАЕВА САЙРАБУБУ НУРКАСЫМОВНА

**XX КЫЛЫМДЫН АЯГЫНДАГЫ КЫРГЫЗ
ПОЭЗИЯСЫНЫН ИДЕЯЛЫК-ЭСТЕТИКАЛЫК
ӨНУГҮҮ МАСЕЛЕЛЕРИ**

10.01.01 - Кыргыз адабияты

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
автор ефераты

Бишкек - 2004

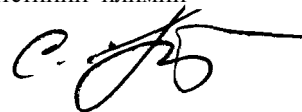
Диссертация Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин кыргыз адабияты кафедрасында аткарылды

- Илимий жетекчи:** - Кыргыз Республикасынын маданиятына эмгек сиңирген ишмер, Кыргыз Республикасынын илим жана техника жагындагы мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты, Жусуп Баласагын атындагы сыйлыктын лауреаты, филология илимдеринин доктору, профессор **К.Артыкбаев**.
- Опоненттер:** - филология илимдеринин доктору, профессор **Л.Үкүбаева**
- филология илимдеринин кандидаты, доцент **С.Искендерова**
- Жетектөөчү мекеме:** И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик педагогикалык университетинин кыргыз адабияты кафедрасы.

Диссертация 2004-жылдын **3 июнунда 13.00** Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетине жана Илимдер Улуттук Академиясынын Манастануу жана көркөм маданияттын улуттук борборуна караштуу филология илимдеринин докторлук (кандидаттык) диссертацияларды коргоо боюнча Д.10.03.228. Ведомстволор аралык Диссертациялык кеңештин жыйынында жактырылат.

Дареги: 720071, Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265 «А»

Диссертация менен Кыргыз мамлекеттик улуттук университетинин илимий китепканасынан таанышууга болот.

Автореферат 2004-жылдын 29.04.04 жөнөтүлдү

**Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, филология
илимдеринин кандидаты**

А. Калдырмамбетова

Иштин жалпы мүнөздөмөсү

Теманын актуалдуулугу: XX кылымдын аягында, же тагыраак айтканда, 1985-жылдан баштап адабий процессте ошол учурдун коомдук шартына байланыштуу мазмундук жактан кыйла өзгөрүүлөрдүн болгондугу байкалды. Өлкөдө кайра куруу жана ачык айтуу саясаты улам-улам күч алып, ал эми 90-жылдары өлкөбүз эгемендүүлүккө ээ болуп, бир коомдук формациядан экинчи коомдук формацияга өткөн кезде адабий өнүгүшүбүздө кескин бурулуштар боло баштады.

Пландуу түрдө китеп чыгаруу токтолуп, көркөм чыгармаларды талкуулап, ылгоо иштери дээрлик жүргүзүлбөй калды. Кыскасы, мамлекеттик каржылоо болбогондон кийин көркөм адабият оор абалга дуушар болду. Ушундай оор абалга карабай көркөм адабият аз да болсо өнүгүү процессин токтоткон жок. Өзгөчө поэтикалык чыгармалар мезгилдүү басма сөздөрдү куржалак калтырбай жарыяланып жатты.

Ошентип, 1985-2000-жылдардын аралыгында лирикалык поэзияда гана эмес, эпикалык поэзияда да кыйла жылыштар болду. Албетте, өлкөбүздүн коомдук турмушунда болгон бул олуттуу өзгөрүүлөрдүн чындыгы поэзияда кандайча чагылдырылды, анын идеялык-тематикалык багыттары, поэтикалык изденүүлөрдүн идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрү кандай болду, дегинкиси коомдук өзгөрүүлөрдүн курч кырдаалдарындагы поэтикалык туундулардын тарыхка изи кала тургандай жыйынтыктары болдубу? - деген өңдүү суроолордун иликтениши күн тартибинде тургандыгы өзүнөн-өзү түшүнүктүү болсо керек. Бирок, бул багытта азырынча иликтөө иштери жүргүзүлө элек, жүргүзүлсө да жарык көрүп белгилүү боло элек. Коомдук шартка жараша адабий сындын өнүгүшү кескин солгундап калгандыктанбы, 90-жылдары сын макалалар, рецензиялар да өтө эле сейрек жазылууда. Ушундай шартта 90-жылдардын поэзиясы жөнүндө иликтөө иштеринин колго алынбай келиши да мыйзам ченемдүү көрүнүш өңдөнүп туюлат.

Кыргыз элинин көрүнүктүү акындарынан, жаш акындарына чейин коомдук турмушта болуп жаткан өзгөрүүлөрдүн чындыгын өздөрүнүн чыгармаларында чагылдыра башташты. Кыскасы, 1980-жылдын экинчи жарымынан кийинки же, тагыраак айтканда, кайра куруу жана ачык айтуу, жана эгемендүү болгондон кийинки коомдук-саясий, социалдык- турмуштук абал кескин өзгөрүп турган учурдагы поэзиябыздын кандай багытта өнүгүү жолунда болгондугун, анын алгылыктуу жактарын жана кемчиликтерин илимий иликтөөгө алуу кечиктирилгис актуалдуу маселелердин бири экендиги талашсыз.

Издөөнүн максаты жана милдеттери:

XX кылымдын 80-жыдыларынын экинчи жарымынан кийинки кыргыз поэзиясындагы өнүгүү абалына кенири токтолуп, акындардын газеталарга жарыяланган жана жеке ыр китептерине киргизилген чыгармаларына кайрылып, идеялык-тематикалык жагы кандайча багытта өнүктү, коомдук формация алмашканцагы коомдук турмушта болгон өзгөрүүлөрдүн чындыгы кандай идеялык-көркөмдүк деңгээлде чагылдырылды деген өңдүү маселелерди иликтеп, ачып көрсөтүү иштин негизги мазмунун түздү. Ал эми кыргыз

поэзиясындагы идеялык-тематикалык изденүүлөрдүн абалын акындардын поэтикалык чыгармаларын талдоо менен алардын өздөрүнө таандык поэтикалык өзгөчөлүктөрдү мүмкүндүктүн келишинче ачып көрсөтүү, алардын поэтикалык ой жүгүртүүлөрүнүн реалисттик маңызын кененирээк ишкөөгө алып, жаңы поэтикалык көз караштардын системалуу өнүгүү процессинин коомдук саясий, социалдык-тарыхый, маданий негиздерин ачып берүү өндүү милдеттер бул иште аткарылды.

Изилдөөнүн предмети: 1985-жылы кайра куруу жана ачык айтуу саясаты башталып, анан 1991-жылы эгемендүүлүккө ээ болгондон 2000-жылга чейинки кыргыз поэзиясынын өнүгүү тенденциялары, идеялык-тематикалык багыттары иликтөөнүн предмети катары алынды.

Изилдөөнүн методологиялык негизин поэзиянын идеялык-эстетикалык касиеттерин иликтеген эмгектер, өзгөчө кыргыз поэзиясын изилдөөгө активдүү катышып келе жаткан көрүнүктүү адабиятчы, сынчылардын эмгектери түздү. Ошондой эле коомдук формациялардын өзгөчөлүктөрүн, алардын оң-терс жактарын кеңири көрсөткөн философиялык, тарыхый, экономикалык, теориялык изилдөөлөр эске алынды.

Иштин илимий жаңылыгы: Кыргыз адабият таануу илиминде ХХ кылымдын аягындагы кыргыз адабиятынын өнүгүү, өсүү процесси жөнүндө изилдөө иши али күнчө колго алына элек. Мына ошондуктан, 1985-жылдан кийинки кыргыз поэзиясына көз чаптырганча кыргыз акындарынын коомдук турмуштун өзгөрүшүнө байланыштуу замана маселелерине жаңыча көз караштар менен байышы, жаңыланышы сыяктуу маселелердин чоо жайы илимий иликтөөгө алынып, бул багытта илимий негиздеги ой толгоолорду, пикирлерди айтуу аракетин иштеди.

Ал эми эпикалык поэзияда ыр менен жазылган романдардын кайрадан жанданып, мурда совет мезгилинде дээрлик кодцонулбай, жокко эсе катары болуп келген казал тибиндеги эгшкылык чыгармалардын көбөйүшү, мурда айтылбай келген тарыхый инсандардын эпикалык поэзияда негизги каармандар катары чагылдырылышы сыяктуу бир катар маселелер мүмкүн болушунча талдоого алынды. Мына ушул аракеттердин бардыгы изилдөө ишинин жаңычылдыгын толук айгинелей алат деп айтууга болот.

Изилдөөнүн практикалык мааниси: Кыргызстандын жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринде окутулуп жаткан «ХХ кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы» деген чоң лекциялык курска бул изилдөөнүн материалдары кандайдыр бир деңгээлде кошумча болуу менен бул өксүктү толуктайт деп ишенебиз. Ошондой эле изилдөөнүн материалдары орто мектепте да кеңири пайдаланылышы мүмкүн. Жалпы эле көркөм адабиятты сүйүүчүлөрдүн ХХ кылымдын аягындагы кыргыз поэзиясынын өнүгүү маселелери тууралуу тиешелүү маалыматтарды алуусуна мүмкүнчүлүктөр түзүлмөкчү.

Иштин апробацияланышы: Диссертациянын негизги жоболору жана тыянактары илимий-теориялык конференцияларда баяндалып оң бааланган. Диссертациянын материалдары боюнча «Эл агартуу» журналына, «Вестник

КГНУ. Гуманитарные науки» сериясына, «Сартбаев окумуштуу жана педагог» аттуу жыйнакка жарыяланган, ошондой эле Ж.Садыковдун 70 жылдыгына жана Б.Алымовдун 70 жылдыгына арналган республикалык илимий-практикалык конференцияларда баяндамалар жасалып, жыйнактарында жарык көрдү.

Диссертациянын айрым бөлүктөрүнөн материалдар газеталарга жарыяланганда, ал боюнча Жусуп Баласагын атындагы КУУнун студенттери менен мугалимдеринин чоң жыйыны болуп, кеңири талкууга алынган.

Ошондой эле университеттин кыргыз филологиясы факультетинин студенттерине өткөрүлгөн «XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы» боюнча практикалык сабактарда диссертациянын айрым маселелери боюнча пикир алмашуулар да болду.

Диссертациянын структурасы киришүүдөн, эки главадан, корутундудан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат.

Изилдөөнүн негизги мазмуну

Киришүүдө теманын актуалдуулугу, изилдөөнүн максаты жана милдеттери, предмети, жаңылыгы, практикалык мааниси, апробацияланышы жөнүндө сөз кылдык. Ал эми биринчи глава «**XX кылымдын аягындагы** (1985-2000 ж.) **кыргыз поэзиясынын идеялык-тематикалык багыттары**» деп аталып, мында XX кылымдын аягындагы коомдук зор өзгөрүүлөрдүн кырдаалдарына байланыштуу кыргыз поэзиясынын идеялык-тематикалык жактан жаңылангандыгы, ар түрдүүлөнгөндүгү жөнүндө кеңири сөз болуп, коомдук өзгөрүшкө байланыштуу кандай темалардын иштелгендиги, кандай поэтикалык көз караштардын чагылдырылгандыгы конкреттүү мисалдардын негизинде талданды.

1985-жылдан баштап кайра куруу жана ачык айтуу, айкындык саясаты социалисттик коомдук түзүлүштө жашап жаткан өлкөдө кетирилген кээ бир кемчиликтерди ачык айтып, аларды ондоо процессин жүргүзүүгө өтүп, кайра куруунун, жаңылануунун, айкындыктын жылуу илеби элдин жан дүйнөсүн жаңыланытып, кээ бир айтылбай келген чындыкты айтканга чоң шарт түзүлдү.

Поэзия көркөм адабияттагы эң активдүү иштеген жанр болгондуктан кайра куруу, ачык айтуу аракеттери күч алган учурдагы турмуш чындыгын чагылдырууга тийиш болучу. Ошондуктан иштин «Кайра куруу жана ачык айтуу мезгилиндеги поэтикалык туундулардын идеялык-тематикалык багыттары» деп аталган биринчи бөлүмүндө Н.Байтемиров, О.Султанов, А.Өмүрканов, Ш.Дүйшеев сыяктуу бир катар акындардын ошол мезгилди чагылдырган чыгармалары талдоого алынды.

Өзгөчө ушул жылдары поэтикалык жан дүйнөсү бай, учурдун талуу проблемаларын, ачуу чындыкты, кылыч шилтегендей курч сөздөрү, кээде жумшак какшык менен айылдын да, шаардын да турмушун келиштире жазып, элге сүйүктүү ырларын тартуулаган, таланттуу акындарыбыздын бири Ш.Дүйшеев поэтикалык аренага жарк этип көрүндү.

«Бир топ эле акындар бар, бирок акындын акыны бар да. Шайлообекти

Келтирилген мисалдан байкагандай, аяккы саптардын кайталанышы акындын эл үчүн күйүп-бышып, өзгөчө элдин психологиясындагы терс бурулуш акындын жан дүйнөсүнүн ачуу кыйкырыгындай сезилип, ал эмес «кайдыгерлик» деген сөздүн бир канча кайталанышы ырдын көркөмдүк сапатын төмөндөтпөстөн, тескерисинче, бул сөз улам кайталанган сайын жаңы ой, жаңы маани берип тургандай сезилет. Үр көлөмдүү жазылган. Бул ырды акындын программалык ыры десек да болот. Себеби, акындын андан кийин жазган «Кыянаттык» (1986), «Кел сүйлөшөлү» (1989), «Эне тилин унутканчар» (1988), «Күтүү» (1989), «Ысык-Көлдү сакта дейсин» (1989), «Эсине кел» (1989), «Күтэми, Эштекбайке, күткүн да жата бергин» (1990), «Кыргызбай менен Кыргызгүлдүн баяны» (1990) аттуу бир топ ырларында «Кайдыгерликтеги» ойлор андан-ары уланып, тереңдетилип жүрүп отурат. Акын ырларынын ар бир сабына нечендеген ойду батырып, кайгы, күйүттүн, кайдыгерликтин портретин тартып берет.

«Кадалып окуган кишиге анын ар бир сабынан «кан» шорголоп турат. Ошондуктанбы, Шакемдин чөмөлөсү да, аптабы да, куду тирүү кишидей чамгарактап жүргөнсүйт»¹ - деп жазуучу, филология илимдеринин доктору, профессор Б.Усубалиев айткандай, акын ырларында таамай сүрөттөгө алуу, сюжеттик өзөк, ирониялоо менен шөкөттөп, күчтүү эмоция менен, чын ыкласы, жан дили менен ачык, таасын, көркөм сүрөттөп бере алат. Ошондуктан иште акындын ар бир ырына токтолуп, анын көркөмдүк, идеялык табылгалары жөнүндө тиешелүү талдоолор берилди. Ошондой эле, бул параграфта ушул жылдары басма сөз беттерине жана акындарыбыздын жыйнактарындагы жарык көргөн ырларды кененирээк сөз кылуу аракетин жүргүздү.

СССРдин таркашы менен мурдатан келе жаткан коомдук ой-пикирлердин, турмуштук адеп-ахлактуулуктун, адат-салттын, маданияттын, жалпысынан алганда адамды тарбиялоонун мурдагы негиздери, системалары өзгөрүүгө дуушар болду. «Экономикалык кризистин кесепетинен калктын көпчүлүгүнүн турмушу төмөндөдү, кедейлерге, байларга бөлүндү, жумушсуздук күчөдү, сурамчы-тилемчилер, ачкадан өлгөндөр, уурулар, мурда кулак угуп, көз көрбөгөн ар түрдүү кылмыштуу иштер көбөйө баштады.

Президент А.Акаев 2002-жылы болуп өткөн жакырчылыкты кыскартуу жана социалдык коргоо деген семинарда сүйлөгөн сөзүнцө акыркы жылдардагы коомчулуктун көңүлүнүн борборундагы жакырчылыкты жоюу маселесине кайрылып, Кыргыз Республикасынын 55 пайызынан ашууну жакырчылыктын катарына кирет² десе, Т.Усубалиевдин берген маалыматы боюнча калктын **80-90** проценти жакырчылыкта жашайт.³

Иштин «Өткөөл заман учурундагы турмуш чындыгынын поэзияда чагылдырылышы» деген экинчи параграфында - Н.Байтемиров, Ж.Садыков, Э.Ибраев, А.Өмүрканов, Ш.Дүйшеев, Ж.Кенчиев, Э.Жаныбеков, Ж.Апазов,

¹ Усубалиев Б. Жок дегенде эштегин калаар // Республика. - 2001. - 10-авг.

² Жакырчылыкты кыскартуу жана социалдык коргоо деген семинарда КРнын президенти А.Акаевдин сүйлөгөн сөзү // Эркин Тоо. - 2000. - 16-фев.

³ Усубалиев Т. Надо знать прошлое, чтобы не ошибаться в будущем том II. - Бишкек: «Шам», 1996. - 7-бет.

Ж.Бусурманкулов, Э.Турсуналиев жана башка ушул сыяктуу акындардын өткөөл заман мезгилинде жаралган чыгармаларына талдоо берилүү менен бирге, турмуш чындыгын чагылдыруудагы акындарыбыздын идеялык-көркөмдүк изденүүлөрү жөнүндө сөз бодду. Айрыкча өткөөл заман ырларында акындарыбыз социалисттик коомдун турмушу менен азыркы биз жашай баштаган рынок экономикасы деп аталган капиталисттик коомдун артыкчылык жана кемчиликтерин өз баамдарында таразалап, ошондой эле жалпы менчикти жоюудагы кечиримсиз каталыктарды, элдин арасында аракеттик, жакырчылык, кайдыгерлик деген оорулардын күчөшү, эне тилибиздин мамлекеттик тил деңгээлине жете албай жатышы сыяктуу орчундуу проблемаларды камтыган. Башкача айтканда, турмуш чындыгын сын көз караш менен карап, чыныгы элдик акын катары чындыкты бетке айтуудан эч тартынышпады. Бул жылдары жазылган заман ырларында сынчыл реализмдин элементтеринин көбүрөөк кездешкендигин байкоого болот. Чындыгында, мурда социализм доорунда деле акындарыбыз коомдогу жат көрүнүштөр жөнүндө жазып, өздөрүнүн чыгармаларында чагылдырып келишкен. Бирок, өткөөл заман ырларында сүрөттөлгөндөй, жалпы коомдун кемчиликтери мынчалык көп жана курч сындалган эмес, антүүтө негиз деле жок болсо керек эле.

Өзгөчө бул жылдары эл акындары Н.Байтемиров, Ж.Садыков, Э.Ибраев, О.Султанов, таланттуу акындар А.Өмүрканов, Ш.Дүйшеев сыяктуу бир топ акындар заман темасына өтө көп кайрылышып, турмуш чындыгын, замандын оомал-төкмөл көрүнүшүн конкреттүү элестетүүгө көбүрөөк күч жумшашты.

Кыргыз эли үчүн жан-дили менен күйгөн, көп кырдуу таланттын ээси, Кыргыз эл жазуучусу, Токтогул атындагы сыйлыктын лауреаты Н.Байтемировдун ырларында адам баласынын ички руханий жан дүйнөсү, ыймандык тазалыгы, ак ниеттик менен кара ниеттик, күнүмдүк тиричилик, заман жөнүндөгү философиялык-эстетикалык көз караштары кеңири чагылдырылды. Акындын ырларынан философиялык омоктуу ойлорду, нускалуу кептерди арбын кездештирүүгө болот.

Өзгөчө акындын поэзиясынан төрт саптар, эки саптардан турган ырлар көбүрөөк орун алды. Ошондой эле анын поэзиясынан бир саптан турган ырлардын орун алышы кыргыз ыр түзүлүшүндөгү жаңылык десек болот. Акын бир саптан турган ырлары аркылуу терең маанини, чоң мазмунду берүүгө жетишкен. Акындын «бир сап» ырлары санат-насият ырларына жакын келип, бир саптан турса да предметтүү, конкреттүү, образдуу деңгээлде жазылган. Н.Байтемировдун заман темасындагы төрт сап ырлары 1993-жылдары «Калемпир, мурчу аралаш», «Бүгүнкү турмуш көйгөйү» деген ат менен басма сөз беттеринде жарык көрүп, кийин бул ырлары толугу менен «Кылымдар деми» (1994) деген жыйнагына «Калемпир, мурчу аралаш» деген бөлүмгө киргизилген. Акын заман жөнүндөгү ырларында Советтер Союзу таркап, капитализмге өткөн учурдагы кыргыз элинин турмуш чындыгын таамай, элестүү, курч чагылдырууга жетишкен. Муну «Элим менен», «Көөнүм ачышат», «Кез кедди го», «Бүлүндүк ээ», «Эшигинди ачкыла», «Жаңы кылым келатат» деген ырларын жана «Калемпир, мурчу аралаш» деген ат менен чыккан бөлүмдөгү ар бир ырын окуган адам даана түшүнө алат. Акындын

ар бир ырда айткан ойлору улам андан ары тереңдеп, байып, ар түрдүүлөнүп, улам жаңы турмуш картинасын көз алдыга даана келтире алгандыгы менен өзгөчөлөнөт.

Акын жакырчылыктын абалын «Дейбизби» деген бир эле куплет ырында минтип даана элестеткен.

Базар келди, базар ушу дейбизби,
Мына ушундай базар тушу дейбизби.
Этти койчу, нанга акча таппасак
Каргыш тийген кара ташты жейбизби.¹

«Ушул болсо», «Тарады», «Баарыңарды», «Силер» жана башка төрт саптан турган көптөгөн ырларында акын социализм менен капитализм системаларынын өзгөчөлүктөрүн салыштырып, өз баасын берүүгө аракеттенет. Акындын ырларынын мазмунунан байкагандай, социализмди канча тансак да ал мезгилде жалпы элдин турмушу жогору болгонун, башкача айтканда, эл үчүн деле болсо ошондой бирдиктүү бир система керек экендигин жана ошол коомдук системанын жагымдуу жагы көп болгонун Н.Байтемиров ырларында ачык жана туз айтууга аракеттенген. Мисалы «Ушул болсо» деген ырында:

Эсириппиз башта курсак тогунан,
Китеп чыкпай калды кагаз жогунан
Ушу болсо эртеңки күн дегениң,
Айланып кетсин Лениндин погунан²

деп, ушул өңдүү ойлорду андан ары көптөгөн ырларында тереңдетип улантат, мындай ой жеке эле Н.Байтемиров гана эмес, бир катар акындардын ырларында заманга дал ушундай сын көз менен кароо орун алган.

Мисалы, кыргыз эл акыны Э.Ибраев «Эй, кыргызым» деген ырында;

Заман кантет?
Кантет заман жараткан!
Барар жерден, басар жолдон адашкан.
Сокурдайбыз жандалбастап кайсалап,

Араң-араң алга жылып бараткан¹ - деп, элдин келечеги үчүн акын күйүп-бышып, өзгөчө элден каада-салттын кетип баратышына, аракеттик арбып, ыйманцуулуктун азайып баратышына, абдан кабатырланат.

Өзгөчө акыркы жылдары айлана-чөйрөбүздө болуп жаткан оомал-төкмөл дүйнөнүн оош-кыйышына көз-карашынын ачык-айкындыгы менен айырмаланган А.Өмүркановдун «Күндөгү так» (1995) жана «Асмансыз жылдар» (2001) деген жыйнактарындагы заман темасына байланыштуу жазылган ырларында, чындыкка так, таамай баа берип, терең ой жүгүртүүлөргө көп орун берилген. Акын «Кыйкырамын келечекке, эртеңге», «Күйгөн жүрөк», «Жан бузулбай, жаратылыш бузулбайт», «Айлык жетпейт», «Айылдага доско

¹ Байтемиров Н. Кылымдар деми. - Бишкек: «Учкун», 1994. - 380-бет.

² Жогорудагы китеп. - 383-бет.

² Ибраев Э. Эсенгулдун ырлары. - Бишкек: «Шам», 1998. - 163-бет.

кат» жана башка көптөгөн ырларында азыркы оор турмушка философиялык багытта ой жүгүртсө, «Өтөсүңбү сен менин партияма?», «Айткылачы, бул эмине?!», «Эх, элим ай» жана башка ырларында заманга жараша адамдардын психологиялык жактан өзгөрүшүн ачык-даана элестетет, ал эми «Эртеңги ойлоп», «Кыргыз өлкө», «Кылмышкерди кармаганда колдору», «Жалбаруу» деген ырларында турмушта болуп жаткан жанга баткан көрүнүштөрдү ачык-даана, тамай сүрөттөйт.

Алсак, акын «Эртеңди ойлоп» деген ырында;

Жулган жулуп жумурткадай семирди,
Пара алгандар басып жүрөт көңүлдүү.
Бардыгынан кайырчылар көбөйүп,
Карапайым калк кайгыга чөмүддү.
Кабагы элдин күндө бүркөө, күндө суз,
Улам катуу муундуруп куу турмуш¹

деп ачуу чындыкты конкреттүү элестетсе, Ж.Садыков так ушул ойду «Жан күйгөндө айткан сөз» деген ырында;

Алар, шору калкынын
Баарын алды-алчунун.
Талап, тоноп, бүт элди.
Кетируүдө тамтыгын
Сен алардан калышпай
Кошо чуркап жарышпай
Тыя турчу - ой алкымың.²

деп, акын эл эмгегин, эл байлыгын жеп басып жүргөндөргө таң калат. Ж.Садыковдун «Ойлонгула кеч эмес», «Китептердин ыйы», «Ач бөрүнүн арманы», «Түз сөздү түз айтуучу учур келди» деген ырларында жашоодогу жакырчылыктын бирден-бир себеби жумушсуздук экенин, айыл-кыштакта ата-энесин, же өзүн бага албай калган жаштардын аянычтуу абалын, элдин кебек унга жетпей, же сатып аларга акчасы жок самсып калган учурун эл багар эрлердин уят-сыйыттан кетип миллиондоп жеп ичип жатканын жек көрүү менен сүрөттөөгө алат.

Ошентип бул бөлүмдө Н.Байтемировдун «Кылымдар деми», «Махабатым-элим, жерим, ата-тегим» жыйнактарындагы жана басма сөз бетиндеги ырларына, Э.Ибраевдин «Эсенгулдун ырлары», О.Султановдун «Жан берели сүйүүгө», Ш.Дүйшеевдин «Арабадагы ыр», А.Өмүркановдун «Күндөгү так», «Асмансыз жылдар» жыйнактарынан орун алган заман темасындагы ырлары талдоого алынды. Ошондой эле басма сөз беттерине жарыяланган белгилүү жана жаш акындардын өткөөл заман ырларына да кененирээк токтолуп өтүк.

«Атамекен, өмүр, өлүм махабат маселелеринин поэзияда орун алуу жагдайында» деген параграфта акыркы жылдардагы эл-жер, жашоо, өмүр, өлүм, махабат тууралуу жазылып жарык көргөн поэтикалык туундуларга токтолуп, биз мурдатан өнүгүп келе жаткан түбөлүктүү темалардын ХХ кылымдын аягында кандай багытта өнүккөндүгүнө назар салдык.

¹ Омүрканов А. Күндөгү так. - Бишкек: «Кыргызстан», 1995. - 36-бет.

² Садыков Ж. Жан күйгөндө айткан сөз // Кыргыз Туусу. - 1996. - 18-окт.

Кыргыз поэзиясында Атамекен, өмүр, өлүм, жашоо темасындагы ырларды окуп отурганда совет мезгилиндеги жана азыркы күндөгү көз караштардын айырмачылыктары көңүлдү өзүнө бурат. Себеби, 1985-2000-жылдардагы кыргыз поэзиясында мурунку совет мезгилиндеги поэзияга караганда, ата-мекенге арналып, аны Алыкулча сүйүп, Мидинче аяр мамиле жасап, Аалыча патриоттук сезимдерди козгоп жазган ырлардын өтө аз экендиги ачык эле байкалат.

Ошентсе да, акындарыбыз бул түбөлүктүү темаларда өздөрүнүн оригиналдуу жаңы ойлорун айтууга аракеттенишүүдө. Мисалы, ата-мекен темасында О.Султановдун «Ата мекен», А.Өмүркановдун «Ала тоом», «Туулган жер», «Арсланбаг», Э.Ибраевдин «Ала тоом», «Оо, Ата журт», «Ата журтка», Н.Байтемировдун «Менин айылым», «Мекеним сен», «Көз алдыма тура калат», Ш.Дүйшеевдин «Туулган жер», «Ой терскен» өңдүү дурус ырлары жарык көргөн.

Алсак, О.Султановдун «Атам мекен» деген ыры Ата журттун кымбаттыгын, асылдыгын, ата-мекен астында парзынды барынан бийик нерсе катары көрсөтүп, аны алпештеп кароо ыйык милдет экендигин элестетүү бир кыйла жутумдуу жазылган.

Ал убакыт бир тартылган жебедей,
Ата мекен ыйык жалгыз энедей
Ал аялуу кан жүгүрткөн жүрөктөй
Сүйүү керек эч нерсеге тенебей.¹

Ш.Дүйшеев «Туулган жер» деген ырында биз анча капарыбызга албаган айылдын топо жоддору, аныздары, жада калса кумурсканын уюгунан бери ыйык экендигин көркөм жалпылоого алуу менен, жаңы көркөм сөз курулмалары аркылуу элестетүүгө аракет кылган. Мына ушундай эле жаңыча ой жүгүртүүлөрдү, жаңыча элестетүүлөрдү Н.Байтемиров менен Э.Ибраевдин ата-мекен, өмүр, өлүм, махабат темасында жазылган ырларынан да кезиктиребиз.

Өзгөчө Э.Ибраев турмуш чындыгын чагылдырууда өзүнүн так, таамай, терең ойлорду, жаңы көркөм курулмаларды табуу жагынан башкалардан бир топ айырмалана алгандыгын көрсөтө алды. Акындын «Ушундай» деген ырын окуп көрөлү:

Тирүүлүктө кубануу бар, чочуу бар,
Бири калса, бири алга озуу бар.
Бул турган иш
Танданышка жок себеп,
Жашоо бүтүн-алуу менен кошуулар²

Бул ырдагы акындын берген кыска аныктамасына кошулууга да болот, аны менен талашып ой бөлүшүүгө да болот.

Ошентип, бул параграфта Ата мекен темасынын да ар түрдүүлөнүшү, мазмундук жана формалык жактан байышы сыяктуу маселелер жөнүндө азын оолак сөз болду.

¹ Султанов О. Жан берели сүйүүгө. - Бишкек: «Акыл», 1996. - 153-бет.

² Ибраев Э. Эсенгүлдун ырлары. - Бишкек: «Шам», 1998. - 20-бет.

Акыркы жылдары акындарыбыз түбөлүктүү темалардын бири болгон махабат темасында көптөгөн чыгармаларды жаратышты. Ал ырларды мурдагы мезгилдерге, өзгөчө совет доорундагы чыгармаларга салыштырганда махабат сезимдеринин кыйла жаңыланып, байып, ар түрдүүлөнгөндүгүн ачык эле байкоого болот.

Кыргыз поэзиясындагы махабат лирикаларына көз чаптырганда алгач жазылган акындардын сүйүү ырларында кыздардын коймолжуган көзү, кымча бели, суйкайган сулуулугу, жыпар жыты, кызыктырган кылыгы жөнүндө жазылса, андан кийинчерээк жазылган махабат лирикаларында аялзаттын сырткы сулуулугуна эмес, ички жан дүйнөсүнө болгон сулуулугуна суктануу менен сүйүүгө философиялык ой-жүгүртө башташты, башкача айтканда, акындар жалпыланган сезимдерди гана эмес, жекече сезимдерди, индивидуалдуу толгонууларды көбүрөөк ачууга аракеттенгендигин көрөбүз. Ал кезде ыймандуулук менен сүйүү сезимдерин билдирүү көбүрөөк орун алган. Кээ бир акындар бирин-экин ырларында гана, калемдештерине караганда айрым аялзатка болгон кумарлануу, интимдүү, эмоционалдуу-экспрессивдүү сезимдерин көбүрөөк жазышты, аз да болсо айырмаланып турду. Жалпысынан, мурда махабатты поэзияда көркөм чагылдырууда кыйыгып айтуу, ыймандуулук, ийменүү сезимдер көбүрөөк билдирилсе, азыркы мезгилдеги махабат лирикаларында ой-сезимдерин билдирүүдөгү ачыктык мүнөз басымдуу болуп бараткандыгы байкалат.

Деги эле айлана-чөйрө, жашап жаткан коом сөзсүз түрдө адамдын жашоосуна, психологиясына таасир этээри анык. Мына ушул аспектиде алып караганда азыркы мезгилдеги махабат лирикаларындагы ачыктык, ашкере кумарлануу, сүйүү сезимдеринин жашыруун болбой калышынын бирден-бир себеби батыштын маданиятынын таасири го деген да ой келет. Анткени, азыр күн батыштын массалык маданиятына кеңири жол ачылып, алар болсо «эркин сүйүү» жана жыныстык мамилелерди пропагандалап, биздин улуттук менталитетке туура келбеген уятсыз, абийирсиз кинолор көрсөтүлүп, парнографиялык журналдар, газеталар эч тыюусуз таркатылып келүүдө. Ошондуктан алардын кандайдыр бир деңгээлде таасир этиши да толук ыктымал көрүнүш. Белгилүү акын О.Султановдун «Арзуу ырлары» деген бөлүмдөгү ырында;

Ташта баарын, кучагыма кел, жаным
Журт башкарган эрлер көрсүн эл камын.
Ал экөөбүз жан берели сүйүүгө
Уялбачы, кысынбачы сен дагын
Үнүң чыгар, асман-жерге угулсун
Сезим балкып, жүрөк толкуп кубансын.
Мен унчукпай үн салайын ааламга
Кыйрап калган дүйнө кайра куралсын.¹

Ушундай эле ачыктык мүнөздөгү ырлар А.Өмүркановдо да кездеше калат. Анын «Жыргал-жыргал» деген ырында;

¹ Султанов О. Жан берели сүйүүгө. - Бишкек: «Акыл», 1996. - 40-бет.

Эми билдим жаныбыз бир экенин,
Эстеп-эстеп эт жүрегүм эсемин,
Тируүлүктүн ыраматы өндөнөт.
Тил сорушуп титиреген кезегим.
Ал эми «Жолугабыз» деген ырында;
...Кайрадан көз жумулат, эринде эрин.
Көлкүлдөп кучагында чыкпайт демим.
Кайрадан унутабыз дүйнө барын,
О сенин жалынганым, жалынганым,
тагдырына
табылган бир
табериктей таалай-багым.¹

Чынында, А.Өмүркановдун бир топ дурус жазылган сүйүү ырлары менен катар арзуу сезимдерин сүрөттөөдө сүйгөнүнө болгон кумарлануусу мезгилдин үнүнө ылайык ачык эротизмге берилип кеткен учурлары да кездешет.

Махабат темасынын ар кыл идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрү Н.Байтемировдун, Ж.Садыковдун, С.Эралиевдин, А.Жакшылыковдун жана башка акындардын ырларынын мисалында да талдоого алынып, аздыр-көптүр ачылып көрсөтүлдү.

«**Эпикалык поэзиядагы изденүүлөр**» деген экинчи главада ыр менен жазылган романдардын кайрадан жанданышы, мурда совет мезгилиндеги дээрлик колдонулбай, жокко эсе катары болуп келген казал, дастан тибиндеги эпикалык чыгармалардын көбөйүшү, мурда айтылбай келген тарыхый инсандардын эпикалык поэзияда негизги каармандар катары чагылдырылышы сыяктуу бир катар маселелер мүмкүн болушунча талдоого алынды.

«Поэма жанрынын идеялык-көркөмдүк өнүгүү маселелери» деп аталган 1-параграфта 1985-2000-жылдары жарык көргөн лирикалык, эпикалык, публицистикалык, драмалык поэмалардагы көркөм сюжет жана көркөм образ түзүү маселелерине кайрылуу менен, чыгармалардын идеялык-эстетикалык сапатына карата пикир айтуу аракетин жүргүзүлдү.

Учурда жазылган поэмалардан укмуштуудай новатордук жаңы табылгаларды, жаңы көркөм ачылыштарды керүүгө кыйын болсо да, поэмалардын жанрдык табияты, тематикалык багыттары кеңейгендигин байкоо кыйын эмес.

Иште алгач лирикалык поэмаларга кайрылып, лирикалык поэмада көбүнчө адам, жашоо, турмуш, өмүр, өлүм жөнүндөгү философиялык, нравалык ой толгоолор көбүрөөк орун алаары белгиленип, А.Өмүркановдун «Күкүк» аттуу поэмасы талдоого алынды.

Поэмада чиеленишкен окуялардын тизмеги сүрөттөлбөгөн менен эл-жерин басып алган душмандарга туткун болуп кеткен кыздардын арманы аркылуу, акын кичинекей, бирок өтө кылдаттык менен тандалып алынган реалдуу эпизоддор, турмуштук деталдар аркылуу феодалдык патриархалдык учурдагы кыздардын оор турмушта жашаган ал-абалын, социалдык жактан

¹ Өмүрканов А. Күндөгү так. - Бишкек: «Кыргызстан», 1995. - 145-147-бет.

теңсиздигин бир кыйла чебер элестете алган. Ошондой эле акын эне менен бала дайыма диалектикалык бир бүтүн нерсе экенин, Күкүктүн боюндагы жумурткасы душманынан болсо да, өлтүрө албай, кыйбай турушун элестетүү аркылуу кез алдыга келтирет.

А.Жакшылыков өзүнүн «Өмүр» аттуу лирикалык поэмасында өмүр, өлүм, жашоо жөнүндөгү философиялык ой жүгүртүүлөргө кенири орун берген. Чыгарманы тогуз кичине бөлүмдөргө бөлүп жазган акын анын ар биринде улам өмүрдүн ар кыл жагын ачууга аракеттенсе, «Кездешүү» аттуу поэмасында бул жашоодогу сулуулук менен сүйүүнү даназалайт.

Н.Байтемиров «Миң казал» поэмасын демократ акын Токтогулдун 125 жылдыгына байланыштуу жазып, мында ал акындын өлбөстүгүн, анын күүлөрү кыргыздын канында, ташында, суусунда, тоосунда, нөшөрүндө жашай берерин айтып, анан ал ач көздүк, өлүм, өмүр, жашоонун маңызы сыяктуу маселерге карата философиялык, нравалык ой жүгүртөт.

Ал эми С.Акматабекова «Бадачы жана бак жөнүндө поэма» жана С.Жусуев «Жениш жана келечек» поэмаларында согуш темасына кайрылышып, согуштун бүткөнүнө көп жылдар өтсө да, анын тагы кандайдыр бир деңгээлде өчпөй адамдардын жүрөгүндө калаарын дурус элестетишет.

XX кылымдын аягындагы жашоонун ачуу чындыгын чагылдырган Н.Байтемировдун «Келди окшойт бир кезек»(1986), «Мен көргөндөр» (1996), Э.Ибраевдин «Ойлон, кыргыз», Ж.Саалаевдин «Жан дүйнөнүн кудурети» аттуу жана башка ушул сыяктуу публицистикалык поэмаларында жалаң учурдун көйгөйлүү проблемалары, адамдардын жан дүйнөсүнүн кескин өзгөрүүгө дуушар болушу, турмуштун реалдуу чындыгы чагылдырылган.

Эпикалык поэмалардын ичинен көркөмдүк жактан бир топ дурус жазылган Акбар Рыскуловдун «Дүйнөлүк жүк» поэмасы бир нече бөлүмдөн турган көлөмдүү чыгарма. Акын поэмада дүйнөлүк чемпион Каныбек Осмоналиевдин образын жаратууга аракеттенген. Поэмада өзөктүү окуя катары Каныбектин Гетсбергде болгон беттешүүсү чагылдырылат да, анын образынын толук кандуу болушу үчүн балалык учурдагы жана студенттик кезиндеги урунттуу окуялары сүрөттөөгө алынат.

Акын Каныбекти өжөр, токтоо, тырышчаак, берген антына бекем, ыймандуу, Ата мекенин чексиз сүйгөн комсомолец катары гана көрсөтүү менен чектелбестен, поэмада социалисттик түзүлүш менен капиталчесттик түзүлүштүн карама-каршылыктуу жактарын ачып берүү аракети да ишке ашкан. А.Рыскулов коом менен инсандын байланышын философиялык, психологиялык, идеологиялык негизде караса, Ж.Садыков «Жер керемети» аттуу поэмасында адамдардын коомдогу ордун, каармандардын ар кандай кырдаалдагы ички жан дүйнөсүн терең поэтикалык анализге алат. Акын бул поэмасында көптөгөн окуяны кыскача таасирдүү кылып берүүгө, адам турмушун сүрөттөөнүн жаңы ыкмасын табууга аракеттенген. Акындын бул аракети текке кеткен эмес. Себеби, Жаныштын жүрөк оорулуу болуп калышынын себебин ачуу үчүн, анын башынан өткөргөн урунттуу окуяларды сүрөттөп, ошону менен эле турмуштагы ар түрдүү адам тагдырларын, ошол турмуштун адамдарга кандайча таасир этээрин көрсөтөт. Поэмада коом менен адамдардын ажырагыс биримдигин, коомдо болуп жаткан бардык нерсе

кеткен айрым кем-кетиктерине карабастан, бул чыгармасы аркылуу акын бизге таланттуу жетекчи, сейрек жаралуучу инсан Раззаков Исхактын жеке өмүрү, эл үчүн жасаган опол тоодой ак кызматтын, адамдык сапаттары жөнүндө чоң эргүү менен кабар кылат. Ал эми Н.Байтемиров өзүнүн көлөмдүү «Шабдан» дастанында XIX кылымдын аягында XX кылымдын баш ченинде кыргызга таанымал болгон коомдук ишмер Шабдандын образын алгачкы жолу поэтикалык чыгармада кененирээк сүрөттөп ачып берүүгө аракеттенген. Шабдандын коомдук ишмердигине, адамгерчилик касиеттерине байланыштуу тарыхый чындык негизинен туура чагылдырылган жана дастанды окуганда Шабдандын образы көз алдыга бадырайып элестей түшөт.

Мына ушул эле пикирдин өзүн Н.Байтемировдун «Байтик» баатыр дастаныны жөнүндө айтса да болот. Ооба, «Байтик» дастанынын көлөмү «Шабдан» дастанына кичирээк болгонуна карабастан, акын Байтиктин баатыр, эл-жерин сүйгөн адам катары көркөм образын аздыр-көптүр түзгөн. Ошону менен бирге акын бул дастандарда эмнегедир ушул тарыхый инсандардын образын түзүүдө бир беткей сыпаттоого, жалаң гана алардын он сапаттарын даңазалоого көбүрөөк орун берип, аз болсо да кем-кетиктерин көрсөтүү аракети болгон эмес. Бул багытта филология илимдеринин доктору А.Акматалиевдин айткан пикирине кошулбай коюуга болбойт. Ал минтип айткан: «Манаптын үй бүлөсүнөн туулуп өскөн тарыхый инсандардын бир кемчилиги жок, кынтыксыз сүрөттөлүшү, албетте, адабиятта формалдуулук өкүм сүргөнүнөн көп кабар берет». Мындай жалаң сыпаттоо, мактоо мотиви С.Жусуевдин «Ырысбай» дастанында орун алган. Акын Ырысбайды кыргыздагы жалгыз обончу катары көрсөтүп койгон. Ал эми А.Карыбаевдин «Кайып» жана «Кыз Моло» дастандары элдик уламыштардын негизинде жазылып, автордун акындык таланты бар экени байкалса да, сюжетти мотивировкалоодо айрым кемчиликтерди кетирүүгө жол берилген.

Ыр менен роман жазуу кыргыз поэзиясында саналуу гана. Кыргыз поэзиясынын тарыхында биринчи жолу А.Локомбаев «Кандуу жылдар» аттуу романын жазганы белгилүү. Андан соң көп убакыттан кийин А.Токтомушев «Алпын Тоо» романын жазуу менен бул салтты улантып, анан акыркы жылдарга чейин бул жанрда чыгармалар жазылбай келгендиги поэзия сүйүүчүлөр үчүн жакшы маалым.

80-жылдары О.Султанов «Адамдын турмушу» романын жазып, кийин романды кайрадан карап, алымча, кошумчаларды киргизип, 1995-жылы биротоло бүтүрүп, «Жан берели сүйүүгө» (1996) деген китебине жарыялады. О.Султановго удаа эле С.Жусуев ыр менен жазылган «Курманжан датка» деген романын жазган.

О.Султанов «Адамдын турмушу» романында кыргыз элинин XX кылымда башынан өткөргөн тарыхый окуяларын негизинен бир адамдын башынан кечирген окуяларын сүрөттөө менен элестетүүгө аракет кылган. Октябрь революциясына чейинки жана андан кийинки совет мезгилинде адамдардын психологиясында болгон өзгөрүүлөрдү сүрөттөө менен

¹ Акматалиев А. Көркөм чыгармалар жана баатыр инсандар. - Б., 1993. - 143-бет.

турмуштун кенири панорамасын көз алдыга тартып, романдык кенири масштабда ой жүргүзүүгө үлгүргөн. Романда тил каражаттары жөнөкөй, күндөлүк сүйлөө речинен айырмаланбай, учкул сөздөр, метафоралык курулмалар жыш колдонулбаса да, чыгармада көп нерсени түшүнүүгө жардам берүүчү подтексттер колдонулуп, акын бир же эки сап ыр менен бир нече ойду айтууга жетишкен. Ошондой эле «Адамдын турмушу» романы өзүнөн мурда жазылган А.Токомбаевдин, А.Токтомушевдин романдарынан башкача манерада, башкача стилде жазылгандыгы жөнүндө иште сөз болду.

Романда жеке адам тагдыры эл тагдыры, Ата мекен тагдырына өтүшүп, ажырагыс биримдикте сүрөттөлөт. Романда Качынын тагдырына байланыштуу карап көргөндө 40-50-жыл ичиндеги басып өткөн түйшүктүү турмушу чагылдырылат. Анын үркүң убагындагы ата-энеси, бир туугандарынан ажырашы, анан совет өкмөтүнүн орношу, Кытайга бара жатып Жанузакты бала кылып алышы, андан соң партияга жан дили менен кызмат кылып, колхоздун башкармасынын төрагалыгына чейин көтөрүлүшү, Жаңыл аттуу жаш аял алып эки балалуу болушу, акыркы кылган эмгеги бир тыйынга татыбай жабыр тарткан карылыгы чагылдырылат.

Акын романды он сегиз главага бөлүп, ар бирине темаларды коюп, ар бир бөлүмдө жаңы турмуш чындыгын, элестетип, жаңы ойлорду айтып, образды ар тараптан ачып берүүгө аракет кылган. Роман чыныгы бакыт деген эмне, адамдын жашоодогу адамдар арасындагы милдети, ыймандык тазалыгы кандай калыптанат, карапайым адамдар менен чондордун ортосундагы мамилелер кандай болуу керек деген сыяктуу проблемаларды камтыйт. Бир эле кичинекей эпизодко каармандын мүнөзүн ачып, ал кандай адам экенин окурманга дайын кылган учурлар да романда аз эмес. Мисалы, акын совет мезгилиндеги жашообузга сиңип бара жаткан эң жаман сапаттар: аракеттик менен паракорлук жөнүндөгү чындыкты Караколго кетип бара жаткан автобустун ичиндеги адамдардын эскерүүлөрүн сүрөттөө менен эле жерине жеткире элестетүүгө үлгүргөн. Мындай эпизоддордо акын ар кыл адамдардын тагдырындагы кубаныч жана кайгыны көз алдыга даана келтирет да, диалогдордо маселе ток этээр жеринен коюлуп, ой улам жаңы ойго улана берет. Романдын чоң жетишкендиктери менен катар, кээ бир кем-кетиктерден да кур эмес экенин филология илимдеринин доктору, адабиятчы К. Артыкбаев роман жөнүндө жарыяланган рецензиясында минтип айткан: «Бул романды окуп отуруп акындын көп изденгенин байкоого болот. Өзгөчө кээ бир каармандарды, окуяларды өтө так конкреттүү сүрөттөөсү, көрө, сезе билүүсү, уйкаштыктын күтүлбөгөн ыкмалары буга далил. Пушкиндин «Евгений Онегин» романында колдонулган строфа куруунун ыкмаларынан таасирленип үйрөнгөндүгү ачык байкалып турат. Автор ыр түзүүнүн ыргагына жаңычылдык киргизүүнү улантып, поэтикалык ташымалдарды колдонгон. Бирок кээде андай ташымалдар өз ордун таппай окурмандарды бир аз бушайман кылган саптар да кездешет».¹

Иште С.Жусуевдин Курманжан датканын 180 жылдыгына арнап

¹ Артыкбаев К. Поэтикалык көркөм табылга // Советтик Кыргызстан. - 1987. - 17-май.

жазган «Курманжан датка» аттуу ыр менен жазылган романы жөнүндө кеңири сөз болду. Мында биз мурда жазуучу Т.Касымбековдун «Келкел» романында Курманжан датканын образын түзүү аракети болгонун, андан кийин 90-жылдардын аягында ошол эле Т.Касымбеков менен К.Сактановдун биргелешип жазган «Курманжан датка» драмасында датканын образынын кандайча түзүлгөнүн эске алуу менен, аларды С.Жусуевдин романыдагы Курманжан датка менен салыштырып көрүү маселесине да көңүл бурдук.

С.Жусуев өзүнүн тарыхый-биографиялык жанрда жазган «Курманжан датка» романында Курманжандын бала кезинен, анын дүйнөдөн өмүрү өткөнгө чейинки өмүр жолун сүрөттөөгө алат. Роман өз учурунда окурмандар тарабынан жакшы кабыл алынчы жана Токтогул атындагы Республикалык мамлекеттик сыйлыкты алууга татыктуу болду.

Негизинен «Келкелде» да, «Курманжан датка» драмасында да, «Курманжан датка» романында да аял датканын өмүрү, өлүмү басып өткөн жолу, коомдук ишмердүүлүгү, тарыхый кырдаал бирдей камтылып, бирок образды тереңирээк ачууда ар бир чыгармада өзүнүн жанрдык өзгөчөлүгүнө жараша ар башкача берилген. Мисалы Т.Касымбековдун «Келкел» романынан Курманжандын саясий ишмер, кылдат дипломат катары образын түзүүгө көбүрөөк көңүл бөлүнгөндөй элес калат. С.Жусуевдин романында анын элеси саясий ишмер катары да, кылдат дипломат катары да ачылып, ошол эле учурда «Келкелден» айырмаланып, каармандын ички жан дүйнөсүндөгү өзгөрүүлөрдү, философиялык-нравалык ой толгоолорду, анын чыныгы аялзатына мүнөздүү касиеттериндеги олуттуу өзгөчөлүктөрдү, пенделик жүзүн ачууга көбүрөөк басым жасалгандай түшүнүк калат. Ыр менен жазылган романда Курманжандын ыр жандуу дүйнөсү, акылмандуулугу, чечендиги, калыстыгы, адилеттүүлүгү ачык көрүнүп, датканын үмүт-тилегин, сүйүүсүн, эл тагдыры үчүн күрөшүн татаал тарыхый турмуштук шарттардагы эпизоддорду кеңири сүрөттөө менен ачып, анын образын масштабдуу деңгээлде көтөргөндүк байкалат. Бул жагынан алганда С.Жусуевдин «Курманжан датка» романы бир топ утуштуу абалда дурус жазылган.

Чыгарма баштан аяк бир дем менен жазылгандай, кокус бир сөзү түшүп калса эле ыр сабына доо кетчүдөй болуп турат. Башкача айтканда, С.Жусуевди ыр жазуунун чебери десек эч жаңылыштык болбойт. Кандайдыр бир жаңылык ачып, окурманды тандандырбаса да, романда ырдын эң татаал формасы болгон жети сап строфалык түзүлүштү орундуу колдонгондугу акындын ыр жазуу техникасын өтө мыкты өздөштүргөндүгүнөн кабар берет. Чыгармада эптеп кураштырылган уйкашсыз саптарды табууга мүмкүн эмес.

Кыргый мүчө, бою каада келишкен,
Тоодо жүрүп түздү самап зериккен
Маралга окшойт үйүрүнөн бөлүнүп,
Мөл булакка түшүп келген эгизден.

Аруу жандын ою дагы таза да -
Айжамалдуу бийкеч экен айзада,
Айтчу ар жигит болсо экен деп периштем.¹

Романца Кокон хандыгынын кыскача тарыхы батырылган десек да болот. Мына ошол тарыхый окуяларды сүрөттөө аркылуу автор Курманжандын татаал тагдырын, психологиялык толгонууларын, эне катары да, саясий ишмер катары да көркөм образын жарата алган. Сүрөттөлгөн адамдардын образдары реалдуу тарыхый окуялардан алынып түзүлгөн. Романдын мазмуну жеке адамдын тарыхтагы ролу, элдин эркиндиги, теңдик, көз каранды болбос үчүн күрөшү, эл жерди, мекенди чексиз сүйүү жана аны коргоого жеке адамдын коом, мекен алдындагы парзы, сүйүүсү, байлык, бийлик сыяктуу көптөгөн маселелерди өз ичине камтыйт. Ошондуктан иштин жүрүшүндө Курманжан жөнүндөгү тарыхый так фактыларды карап, ал көркөм чыгармада кандай чагылдыргандыгына токтолдук.

С.Жусуев берейин деген оюн окурманга жеткирүү үчүн жакшы ыкманы тандап алган. Ал романды он алты темаларга бөлүп, ошол ар бир темада Курманжандын өмүрүндө болуп өткөн күрдөөлдүү тарыхый окуяларды сүрөттөө менен образын ачып жүрүп отурат. Өзгөчө Курманжандын жолдо келе жаткандагы турмушу, дүйнө жөнүндөгү ой-толгоолору, ошол ар бир жерде токтогондо пейзаждык сүрөттөөлөрдү автор жалпы фон үчүн эмес, окуяларды логикалык жактан ишенимдүү өнүгүшүн камсыз кылуучу маанилүү деталдар катары кодонулган. Натыйжада каармандын кыймыл-аракетинин, ички дүйнөсүнүн кырдаалдарын элестетүүдө пейзаждык сүрөттөөлөр окуучуга таасир этүүчү эстетикалык каражат болуп кызмат кылат. «Баш каармандын ички монологу, автордук баян, лирикалык чегинүү, автордук диалог-дейт, филология илиминин доктору Б.Усубалиев - ушул үчөө камыр-жумур жуурулуша келет да, бир эсе окурмандын кызыгуусун арттырууга дагы зор өбөлгө түзөт»².

Ошентип иште Курманжан жөнүндө мурда жазылган чыгармаларга салыштыруу менен С.Жусуевдин романына адабий таддоо жасоо, романдын көркөм дүйнөсүн ачып берүү аракети жүргүзүлдү.

Ушундай кыргыз поэзиясынын өнүгүшүндө оозго аларлык, жазма адабиятка коюлуучу талаптарга аздыр-көптүр жооп бере турган поэмалар менен бирге, нукура көркөм чыгарманын денгээлине жетпеген, а түгүл үйрөнчүк денгээлден көтөрүлө албаган чыгармалар жазылып жарыяланганына иштин экинчи главасынын үчүнчү параграфында аз болсо да токтолууга туура келди.

Эгемендүү өлкө болгондон кийин эркиндиктен пайдаланып бай жазмакерлер өздөрүнүн жазган китептерин том-том кылып чыгарышууда. Андай китептер азыр өтө көп, буга өтө мүнөздүү мисал катары К.Мусаевдин «Кожоштун кут билими» жана К.Оторбаевдин «Жумгал дастаны» чыгармалары жөнүндө иште тиешелүү таддоолор берилди.

К.Мусаев Ж.Баласагындын «Кутадгу билиг» дастанын өтө мажес

¹ Жусуев С. Курманжан датка. - Бишкек: «Руханият», 1994. - 51-бет.

² Усубалиев Б. «Курманжан датка» өз доорунун жаркын элеси // Дил. - 1998. - 25-авг.

туурап, ошол багытта өзүнүн «Кожоштун кут билими» аттуу 60 басма табактай көлөмдөгү китебин чыгарды. Китепти К.Мусаев тарыхый-философиялык роман деп атаган. Бирок бул чыгармасы бул жанрдын табиятына такыр жооп бербейт. Чыгармада сюжет да, каарман да элдин башынан өткөргөн күрдөөлдүү тарыхый окуялар да сүрөттөлгөн эмес. Мында дүйнөнүн жаралышынан тарта ошо дүйнөдөгү жаман-жакшы, ак-кара жана жашоодогу бардык нерселер жөнүндө ой-жүгүртүүгө аракет кылат. Бирок автордун ой жүгүртүүлөрү чыныгы поэзиянын тили менен эмес, же ыр эмес, же кара сөз эмес чанжыраган ыр сымал саптарда жыйынтыксыз, түшүнүксүз ойлор айтылып, өзүнүн негизги дидактикалык багытындагы максатына жетпей, чаташкан ойлор, чакчелекей сөздөрдүн курандыларынан куралып калган.

Ошондой эле бул чыгармада автордун ыр жаратуу ыкмаларын колдоно биле албагандыгы, айтайын деген оюн так жана көркөм поэтикалык тил менен бере албагандыгы, дегеле уйкаштыктын дээрлик жок экендиги сыяктуу кемчиликтер эки томдон турган китептин негизин түзүп турат. Муну төмөнкү ыр саптарын окусак эле түшүнүктүү болот;

Жер бетинде күйгөн шамдай жанып
Адамдар да, жылдыз нурга оронуп жыттылдашып.
Жик-жиктерге бөлүү деген, багыт ушул
Жакса да, жакпаса да таңуулаган көдөн сокур.¹

2002-жылы К.Оторбаев деген автордун «Жумгал дастаны» аттуу 60 басма табактай көлөмдөгү эки томдон турган китеби жарык көрдү. Эң кызыгы-автор, бул томдун ыр менен жазылган роман экенин китептин эки үч жеринде эскерет. Чын-чынына келгенде бул китепте роман формасына жооп берчү бир дагы касиет жок, мында болгону К.Оторбаевдин өмүрүндө эске калган күндөрү, Жумгал жергесинен чыккан инсандарды эскерип, кара сөз түрүндө айткан ойлорун кайра жамакташтырып, ырга айлантканга аракеттенүү орун алган. Мындан сырткары атасына, апасына, досторуна, тууган-туушкандарына, баласына, кызына, аялына арнап жазган ырларын окууга болот.

Өзгөчө бизди таң калтырганы - К.Оторбаевдин «универсал» жазуучу болуп чыга келиши. Себеби, автор китебине ырлар, кара сөз, санжыра, айтыш, сатира, поэма, очерк, новелла, эссе түрүндөгү чыгармаларын топтоштурганын эскертет. Бирок бир дагы чыгарма болумушу аталган жанрларга коюлуучу талаптарга жооп бере албайт.

Мындай чыгарма болумуштарга кандайдыр бир тыюу салган, мамлекеттик көзөмөлдөө болбосо, жалпы көркөм адабияттын, чыгармачылык иштин кадырынан ажырап калуу коркунучу пайда болобу, миндеген окурмандардын эстетикалык табити мукурап, адабий чыгарманы ажырата албоо деген өнөкөт ооруга чалдыгабы деген ой туулбай койбойт.

Ошентип, бул иште жалпысынан ХХ кылымдын аягындагы, тактап

¹ Мусаев К. Кожоштун кут билими . 1 - том. - Бишкек: «Акыл», 2000. - 50-бет.

айтканда, 1985-жылдан 2000-жылга чейинки кыргыз поэзиясынын өнүгүү, өсүү процесси илимий иликтөөгө алуу менен төмөндөгүдөй жыйынтык чыгарууга болот:

1. Кайра куруу жана ачык айтуу саясатынын күч алышы менен мурда айтылбай келген турмуш чындыгынын кыргыз поэзиясында чагылдырылышы.

2. Кыргыз акындарынын коомдук системанын өзгөрүшүнө байланыштуу түбөлүктүү (заман, өмүр, өлүм, ата мекен, сүйүү) темалардын жаңыча көз караштар менен байышы.

3. Эпикалык поэзияда ыр менен жазылган романдардын кайрадан жанданышы.

4. Совет мезгилинде көп колдонулбай келген казал, дастан тибиндеги эпикалык чыгармалардын көбөйүшү, ошондой эле мурда көп жазылбай келген тарыхый инсандардын эпикалык поэзияда негизги каармандар катары чагылдырылышы.

Издөөнүн негизги мазмуну төмөнкү эмгектерде жарык көрдү:

1. О.Султановдун ыр менен жазылган «Адамдын турмушу» романындагы кээ бир маселелер // Вестник КНУ им. Ж.Баласагына: серия 1. Гуманитарные науки. - Вып. 3-4. - Бишкек, 2000. - 170-173 -б.

2. Тарыхый чындык жана анын көркөм сюжетте иштелиши (С.Жусуевдин «Курманжан датка» романынын мисалында) // Вестник КНУ им.Ж.Баласагына: серия 1. Гуманитарные науки. Вып. 3-4. - Бишкек, 2000. - 173-176-б.

3. Өткөөл заман ырлары (Акын А.Өмүркановдун мисалында) // Эл агартуу. - 2000. - №9-10. - 8-15-б.

4. 80-90-жылдары кыргыз поэзиясында махабат сезимдеринин чагылдырылышы (Акын Н.Байтемировдун мисалында) Китепте: К.К.Сартбаев-окумуштуу жана педагог. - Бишкек, 2002. - 195-201-б.

5. Кайра куруу мезгилиндеги поэтикалык туундулар // Эл агартуу. - 2003. - №1-2. - 39-47-б.

6. Н.Байтемировдун «Кылымдар деми» жыйнагында заман темасынын берилиши / Китепте: Бектурсун Алымов.-Бишкек, 2003, 359-365-б.

7. Поэма жанрынын идеялык-көркөмдүк өнүгүү маселелери // Эл агартуу. - 2003. - №9-10.

8. 1990-жылдардагы эпикалык поэзияда изденүүлөр (1-макала) // Жусуп Баласагын атындагы КУУнун жарчысы: Серия 1. Гуманитардык илимдер. — Чыг.4. филология. Адабият таануу. - Бишкек: КУУ, 2004. - 150-бет.

9. 1990-жылдардагы эпикалык поэзияда изденүүлөр (2-макала) // Жусуп Баласагын атындагы КУУнун жарчысы: Серия 1. Гуманитардык илимдер. — Чыг.4. филология. Адабият таануу. - Бишкек: КУУ, 2004.

**С.Исаеванын «XX кылымдын аягындагы кыргыз поэзиясынын идеялык-эстетикалык өнүгүү маселелери» аттуу кандидаттык диссертациясына
АННОТАЦИЯ**

Иште XX кылымдын аягындагы кыргыз поэзиясынын өнүгүп, өсүү процесси илимий иликтөөгө алынды.

Бул тема кыргыз адабият илиминде али күнчө колго алына элек болгондуктан, I-главада 1985-жылдагы кайра куруу жана ачык айтуу мезгилиндеги поэтикалык туундулар, заман маселесинин, ошондой эле мурда иштелип келген түбөлүктүү темалардын коомдук системанын өзгөрүшүнө байланыштуу жаңыча мүнөзгө ээ болушу Н.Байтемировдун, С.Жусуев, Ж.Садыков, Э.Ибраев, О.Султанов, А.Өмүрканов, Ш.Дүйшеев жана башка акындардын поэзиясында кандай чагылдыргандыгы илимий талдоого алынды.

Ал эми главада эпикалык поэзиядагы ыр менен жазылган (О.Султановдун «Адамдын турмушу» жана С.Жусуевдин «Курманжан датка») романдардын жана казал, дастан тибиндеги чыгармалардын жанданышы, поэмалардын идеялык-тематикалык жактан ар түрдүүлөнүшү, тарыхый инсандардын эпикалык поэзияда негизги каармандар катары чагылдырылышы сыяктуу маселелер жогорудагы жана башка акындардын эпикалык поэзиядагы изденүүлөрүнө байланыштуу талдоого алынды.

АННОТАЦИЯ
на кандидатскую диссертацию С.Исаевой
«Вопросы идейно-эстетического развития кыргызской
поэзии конца XX века»

В работе сделан научный анализ процессов развития и качественного роста кыргызской поэзии в конце XX века.

Эта тема до настоящего времени не освещалась в кыргызском литературоведении. В первой главе проведен научный анализ поэтических произведений времен перестройки и гласности: новых поэтических форм, проблематики времени, обновления традиционных, вечных тем в связи с изменением общественной системы на примере творчества Н.Байтемирова, С.Жусуева, Ж.Садыкова, Э.Ибраева, О.Султанова, А.Омурканова, Ш.Дуйшеева и других поэтов.

Во второй главе на основе анализа романов (О.Султанова «Адамдын турмушу» и С.Жусуева «Курманжан датка» написанные в стихотворной форме, прослежено возражение романа в стихах, казала, дастана и других жанров.

Рассмотрены проблемы идейно-тематического разнообразия, использования образов исторических личностей в качестве главных героев в эпической поэме на основе анализа вышеупомянутых поэм и эпических произведений других поэтов.

ANNOTATION

To candidate dissertation of S. Isaeva on the theme "The questions of idea aesthetic development of Kyrgyz poetry at the end of the 20th century".

Scientific analyze of processes of development and qualitative growth of Kyrgyz poetry at the end of the 20th century is done in this work. This theme has not been investigated in the Kyrgyz literature up to date. In the first chapter there is a scientific analyze of poetic works of that days of reconstitution and publicity: new poetic forms, time problems, renewing of traditional and endless themes in connection with the change of social system in the examples of the works of the famous Kyrgyz poets: N. Baitemirov, S. Jusuev, J. Sadykov, E. Ibraev, O. Sultanov, A. Omurkanov, Sh. Duysheev and others.

In the second chapter the renascence of the novel into the verses, kazal, dastan and the other genres are investigated on the basis of the analyze of the novels ("Adamdyn turmushu" (Human's life) by O. Sultanov and "Kurmanjan datka" by S. Jusuev) written in the verses.

Also the problems of the various idea themes are considered, using the figures of historical individualities as main characters in epic poem on the basis of the analyze of above mentioned poems and epic works of other poets.